पञ्चमः पाठः

संस्कृतस्य महिमा

[गुरुशिष्यमध्ये संस्कृतकक्षायां संस्कृतभाषायाः महत्त्वविषये रोचकः संवादः पाठेऽस्मिन् वर्तते। अनेन संवादेन छात्राणां ज्ञानवृद्धिः जिज्ञासा च प्रवर्तेते। संस्कृतस्य व्यापकत्वं शब्दरचनाशक्तिम् अन्यमुपयोगं च दर्शयति पाठोऽयम् ।]

(संस्कृतशिक्षकः कक्षां प्रविशति। छात्राः स्वस्थानादुत्थाय अभिवादनं कुर्वन्ति।)

शिक्षकः – उपविशन्तु सर्वे। अद्य संस्कृतस्य महत्त्वं कथयामि।

रमेशः – गुरुदेव! अपि संस्कृतस्य अध्ययनं लाभकरम्?

शिक्षकः – न जानासि वत्स?संस्कृतं विना न संस्कृतिः।

राजीवः – का नाम संस्कृतिः?

शिक्षकः – संस्कृते एव आचाराः विचाराः भावनाश्च सन्ति। यत्रेमे भवन्ति, तत्रैव संस्कृतिः।

पुष्करः – कथयन्ति जनाःयत् इयं मृता भाषा।

शिक्षकः – वत्स! ज्ञानहीनास्ते। अस्यामेव भारतीयभाषाणां जीवनम्। अस्या एव भारतीयाः भाषाः निर्गताः। एतदर्थं सा भाषाणां जननी कथ्यते। नेयं मृता भाषा, अपितु अजरा अमरा चेति। अद्यापि सा जीवति।

रमेशः – अस्यामेव भारतीयभाषाणां जीवनम्?

शिक्षकः – अथ किम्? सर्वाः भारतीयभाषाःसंस्कृतभाषायाः ऋणं धारयन्ति। अत्रैव प्राचीनं वेदादिशास्त्रं रचितम्।

कमालः – शब्दज्ञानाय संस्कृतकोशोऽपि वर्तते किम् ?

शिक्षकः – आम् आम्। प्राचीनाः नवीनाश्च अनेके संस्कृतकोशाः सन्ति। शब्दरचनाविधिरपि व्याकरणे वर्तते। तेन लक्षशः शब्दाः निर्मीयन्ते, अन्यासु भाषासु प्रदीयन्ते।

पुष्करः – अस्याः व्याकरणम् अपूर्वं तर्हि।

शिक्षकः – अत्र पाणिनिः श्रेष्ठः वैयाकरणः आसीत्। तत्सदृशः न कुत्रापि वैयाकरणो जातः।

लतिका – किं पाणिनिसमानः कुत्रापि वैयाकरणो नास्ति?

शिक्षकः – आम्, अस्योत्तरं सर्वत्र मौनमस्ति।

रमा – गुरुदेव! मम पिता कथयति यत् संगणके (कंप्यूटरयन्त्रे) अपि संस्कृतं सहायकं भवति।

शिकक्षः – सत्यं वदति ते पिता। अपि च– योगशास्त्रे पतञ्जलिकृतं योगदर्शनमपि अपूर्वम्।

कमालः – पूज्यवर। श्रूयते यत् संस्कृते क्रियारूपाणि असंख्यानि सन्ति।

शिक्षकः – सत्यमेतत्। धातवः एव द्विसहस्राधिकाः। तेषां दशलकारेषु नाना रूपाणि भवन्ति। सर्वेषु लकारेषु नव-नव रूपाणि सन्ति।

पुष्करः – धातवोऽपि त्रिधा भवन्ति इति भवान् उक्तवान्।

शिक्षकः – आम्। केचिद् आत्मनेपदिनः, केचित् परस्मैपदिनः, केचिद् उभयपदिनः। एवं त्रिधा ते भवन्ति।

रहीमः – तदा तु भाषेयम् अतीव जटिला।

शिक्षकः – न न। सरलापि सा, कठिनापि सा। सामान्यप्रयोगे सरला, गूढविषयनिरूपणे जटिला। यथेच्छं प्रयोगः क्रियते।

रमा – गुरुदेव! किं विज्ञानानि अपि संस्कृते सन्ति?

शिक्षकः – किं कथयसि?भूगोल-खगोलविषये आर्यभटीयम्, बृहत्संहिता इत्यादयः ग्रन्थाः प्रसिद्धाः।

राजीवः – अतः परं नास्ति किमपि?

शिक्षकः – कथं नास्ति?बीजगणितं चिकित्साशास्त्रं भौतिकविज्ञानं रसायनशास्त्रं वनस्पतिविज्ञानं वास्तुविज्ञानं विधिशास्त्रं संगीतशास्त्रम् इत्यादीनि नानाग्रन्थेषु प्रकाशितानि सन्ति। प्राचीनं भारतीयं विज्ञानं पठितव्यम्।

रमाः – किं प्रतियोगिपरीक्षासु संस्कृतम् उपयोगि वर्तते?

शिक्षकः – प्रायः सर्वत्र प्रशासनिकपरीक्षासु संस्कृतमपि ऐच्छिको विषयः।

रहीमः – तदा तु इयमतीव उपयोगिनी भाषा।

शिक्षकः – अथ किम्।

पुष्करः – तर्हि नूनमेव सर्वैरस्माभिः मनोयोगेन संस्कृतं पठनीयम्। धन्येयं भाषा।

शब्दार्थाः

अथ किम्	आम्, निर्विवादम्	हाँ, अवश्य
अजरा	अनश्वरा, न भवति जीर्णा	क्षीण न होने वाली
लक्षशः (लक्ष + शस्)	अनेक-लक्षसंख्यायाम्	लाखों की संख्या में
निर्मीयन्ते	रच्यन्ते	रचे जाते हैं, बनते हैं
त्रिधा (त्रि + धा)	त्रिविधाः	तीन प्रकार के
जटिला (जटा + इलच्)	कठिना	उलझी हुई, कठिन
गूढः (Öगुह + क्त)	कठिनः, गहनः	कठिन, भारी
यथेच्छम्	इच्छानुसारेण	इच्छा के अनुसार
मनोयोगेन	ध्यानसहितम्	मन लगाकर
निर्गताः	उत्पन्नाः	निकली हैं

व्याकरणम्

(क) व्युत्पत्ति :

संस्कृतिः – सम् + Öकृ + क्तिन्

संस्कृतम् – सम् + Öकृ+ क्त

उत्थाय – उद् + Öस्था + ल्यप्

मृता – Öमृञ् + क्त + टाप्

त्रिधा – त्रि + धा (तद्धित प्रत्यय)

आर्यभटीयम् - आर्यभट + छ

तर्हि - तद् + र्हिल्

जीवनम् - ⊠जीव् + ल्युट्

जटिला - जटा + इलच् + टाप्

(ख) सन्धि-विच्छेद :

ज्ञानहीनास्ते - ज्ञानहीना: + ते

नेयम् - न + इयम्

विधिरपि - विधि: + अपि

कोशोऽपि - कोश: + अपि

नास्ति - न + अस्ति

सर्वैरस्माभि: - सर्वै: + अस्माभि:

अभ्यास: (मौखिक:)

1. एकपदेन उत्तरं वदत

उदाहरणम्– **रामं विना का नास्ति - अयोध्या**

(क) संस्कृतं विना का नास्ति?

(ख) कस्य अध्ययनम् आवश्यकम्?

(ग) संस्कृते के सन्ति?

(घ) संस्कृतं प्रति जना: किं कथयन्ति?

(ङ) कस्यां भाषायां वेदा: उपलभ्यन्ते?

(च) पाणिनि: कस्मिन् शास्त्रे निपुण:?

2. एकवाक्येन उत्तरं दत्त

उदाहरणम्– **किम् अध्ययनं आवश्यकम्? संस्कृताध्ययनम् आवश्यकम्।**

(क) कस्यां भाषायां शब्द निर्माण-पद्धतिरस्ति?

(ख) कस्या: भाषाया: व्याकरणम् अपूर्वम्?

(ग) संगीतरत्नाकरः कस्मिन् शास्त्रे ग्रन्थः?

(घ) धातवः कतिधा सन्ति?

(ङ) आर्यभटः कस्य शास्त्रस्य ग्रन्थकारः?

अभ्यासः (लिखितः)

1. सन्धिविच्छेदं कुरुत–

वार्तालापः, नेयम्, एतदर्थम्, अत्रैव, विषयेऽस्मिन्

2. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्नान् रचयत–

(क) <u>संस्कृतं</u> विना न संस्कृतिः।

(ख) <u>संस्कृते</u> एव आचारादयः।

(ग) भारतीयाः भाषा अस्याः <u>ऋणं</u> धारयन्ति।

(घ) <u>दश</u> उपनिषदः सन्ति।

(ङ) पाणिनिः <u>वैयाकरणः</u> अस्ति।

3. अधोलिखितवाक्येषु कोष्ठकात् समुचितं पदमादाय रिक्तस्थानानि पूरयत–

(क) संस्कृतं विना न ....। (**ज्ञानम्, संस्कृतिः, संरक्षणम्**)

(ख) भाषाणां जननी ....। (**संस्कृतम्, हिन्दी, अंग्रेजी**)

(ग) इयं भाषा .... अस्ति। (**अजरा-अमरा, मृता**)

(घ) क्रियार्थं .... लकाराः सन्ति। (**पञ्च, दश, अष्टौ**)

(ङ) व्याकरणशास्त्रस्य लेखकः ....। (**यास्कः, पाणिनिः**)

4. संस्कृतभाषायामनुवादं कुरुत–

विनय के बिना विद्या व्यर्थ है। ज्ञान के विना सुख नहीं। राम के विना अयोध्या नहीं। वेद चार हैं। पुराण अठारह हैं। स्मृतियाँ 108 हैं।

योग्यता-विस्तारः

(क) अस्मिन् पाठे संस्कृतस्य वैशिष्ट्यं वर्णितमस्ति। संस्कृते एव संस्काराः संस्कृतयश्च वर्तन्ते। अष्टादश पुराणानि चत्वारो वेदाः उपनिषदोऽपि अत्रैव। सर्वाणि शास्त्राणि संस्कृतभाषायां सन्ति। सङ्गणकेऽपि अस्याः योगदानमपूर्वम्।

(ख) **'अपि'** शब्दस्य प्रयोगः वाक्यस्य आदौ यदि भवेत् तदा स प्रश्नवाचकः। यथा–

अपि त्वं गच्छसि?

अपि भवान् पठति?

अपि अहं गच्छामि?

(ग) पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् एभिर्योगे द्वितीया स्यात् पञ्चमी, तृतीया च। यथा–

रामं/ रामेण/ रामात् पृथक् न वसामि

संस्कृतं/ संस्कृतेन/ संस्कृतात् विना न संस्कृतिः

(घ)

रेखागणितस्य ज्ञाता	-	बौधायनः
बीजगणितस्य	-	आर्यभटः
शल्यचिकित्सायाः	-	सुश्रुतः
पशुचिकित्सायाः	-	शालिहोत्रः
भौतिकविज्ञानस्य	-	कणादः
रसायनविज्ञानस्य	-	पतञ्जलिः
भाषाविज्ञानस्य	-	यास्क, पाणिनिः, पतञ्जलिः
विधिशास्त्रस्य	-	मनुः
विधिविज्ञानस्य	-	याज्ञवल्क्यः नारदः
कामशास्त्रस्य	-	वात्स्यायनः

(ङ) (i) दश लकाराः भवन्ति – लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लेट्, लोट्, लङ्, लिङ्, लुङ्, लृङ्।

(ii) धातुः त्रिधा– आत्मनेपदी परस्मैपदी उभयपदी च।

आत्मनेपदी यथा – लभते लभेते लभन्ते।

परस्मैयदी यथा – पठति पठतः पठन्ति।

उभयपदी यथा – कुरुते कुर्वाते कुर्वते (आ०)

करोति कुरुतः कुर्वन्ति (प०)